

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81'367.625.43:81'373.46

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.34.2.1>

СПОСОБИ ЗАМІНИ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ В ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

WAYS TO REPLACE ACTIVE PARTICIPLES OF THE PRESENT TENSE IN TECHNICAL TERMINOLOGY

Литвин О.Г.,

*orcid.org/0000-0002-8549-5123**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української мови**Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті підкреслено, що проблема вживання активних дієприкметників теперішнього часу вже була предметом наукових досліджень, але залишається актуальною, тому що стосується упорядкування науково-технічної термінології. В основі мовної норми в термінології лежить норма загальнолітературної мови з урахуванням тих особливостей слововживання і словотворення, які більш властиві термінам. У технічній термінології ненормативні форми є наслідком «мовної політики», яка, вилучивши українські словотворчі засоби, спрямовувала розвиток мови на шлях калькування. Збереженню автентичності наукової мови сприяє використання наявних в українській літературній мові моделей творення термінів.

Метою статті є показати, що характерною рисою сучасної української літературної мови є відсутність активних дієприкметників теперішнього часу на -уч(ий)/(-ючий), -ач(ий)/-яч(ий), і ця риса властива українській науково-технічній термінології. За нашими спостереженнями, у галузевих термінологіях трапляються терміни-дієприкметники теперішнього часу на -уч(ий)/-юч(ий), -ач(ий)/-яч(ий). З метою деросійщення мови, вилучення інтерферем з науково-технічної мови треба послідовно уникати термінів, утворених за чужими словотвірними моделями. Автор пропонує ряд способів заміни невласливих технічній термінології активних дієприкметників, щоб уникнути інтерференції на рівні суфікса.

У дослідженні застосовано переважно описовий метод, щоб узагальнити і класифікувати мовні факти. Порівняльний метод використано, щоб простежити явище інтерференції на синхронному і діахронному рівні.

У статті на фактичному матеріалі доведено, що словотвірна модель «основа дієслова +уч(ий)/-юч(ий), -ач(ий)/-яч(ий)» не характерна для української технічної термінології. Щоб не порушувати стрункості термінологічних систем, під час укладання термінологічних словників, написання підручників для спеціалістів різних професій треба брати до уваги способи заміни тих термінів-кальок.

Ключові слова: активні дієприкметники, інтерферема, мовна норма, термін, технічна термінологія.

The article emphasizes that the problem of the use of active participles in the present tense has already been the subject of scientific research, but remains relevant because it concerns the organization of scientific and technical terminology. The language norm in terminology is based on the norm of general literary language, taking into account those features of word usage and word formation that are more characteristic of terms. In technical terminology, non-normative forms are the result of "language policy", which, having removed Ukrainian word-formation tools, directed the development of the language to the path of tracing. The preservation of the authenticity of the scientific language is facilitated by the use of term creation models available in the Ukrainian literary language.

The purpose of the article is to show that a characteristic feature of the modern Ukrainian literary language is the absence of active participles in the present tense in -уч(ий)/(-ючий), -ач(ий)/-яч(ий), and this feature is characteristic of Ukrainian scientific and technical terminology. According to our observations, in industry terminologies there are present tense adjective terms in -уч(ий)/-юч(ий), -ач(ий)/-яч(ий). In order to improve the language, to remove interference from the scientific and technical language, it is necessary to consistently avoid terms formed according to other people's word-formation models. The author offers a number of ways to replace active verbs that are not characteristic of the technical terminology in order to avoid interference at the suffix level.

The research mainly used a descriptive method to summarize and classify linguistic facts. The comparative method was used to trace the phenomenon of interference at the synchronous and diachronic level.

In the article, based on factual material, it is proved that the word-formation model "verb base +уч(ий)/-юч(ий), -ач(ий)/-яч(ий)" is not characteristic of Ukrainian technical terminology. In order not to violate the coherence of terminological systems, it is necessary to take into account the ways of replacing those terminologies when compiling terminological dictionaries and writing textbooks for specialists of various professions.

Key words: active participles, interferema, language norm, term, technical terminology.

Постановка проблеми. Українська мова має власні словотвірні моделі для свідомого творення науково-технічних термінів за допомогою словотворчих морфем, які в галузевих терміносистемах є визначниками конкретних значень і виконують класифікаційну функцію, тому скальковані словотворчі засоби, які з позамовних причин активно впроваджувались для творення нових термінів, треба вилучити або замінити. До таких словотворчих засобів належать суфікси **-уч(ий)/-юч(ий)**, **-ач(ий)/-яч(ий)**, які творять активні дієприкметники, скальковані з церковнослов'янських утворень російської мови, у якій мають акцент на процесуальності, а український контекст далеко не завжди потребує цієї дієвості. У тих випадках українська мова має прикметники дієслівного походження на **-чий**, **-ший**, що втрапили дієслівні ознаки і набули сталої прикмети, наприклад: *лежачий камінь*, *неминучі наслідки*, *роботящі руки*, крім того, «ці слова мають наголос на суфіксові й утворені безпосередньо від інфінітивних коренів із усіканням передінфінітивних суфіксів» [13, с. 82–84]. За нашими спостереженнями, у галузевих термінологічних словниках і в технічній літературі наявні активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксами **-уч(ий)/-юч(ий)**, **-ач(ий)/-яч(ий)**, що сприяє утворенню інтерферем, які функціонують у ролі термінів. Причиною цього явища є «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній» (1933 р.), у якій оголосили непримиренну жорстоку боротьбу зі шкідницькою націоналістичною роботою в галузі граматики, фразеології й стилістики [12, с. 148–152].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження мовних процесів підтверджують, що 30-ті рр. ХХ ст., після ліквідації Інституту української наукової мови, в українській мові запанувала тенденція штучного зближення із російською мовою і знищення нашої мови як незалежного мовного утворення. Наслідком тривалого калькування з російської мови є вживання нехарактерних для української літературної мови і науково-технічної термінології активних дієприкметників із суфіксами **-уч(ий)/-юч(ий)**, **-ач(ий)/-яч(ий)**, проти таких форм виступали О. Синявський, О. Курило, А. Кримський та ін.

Ці словотворчі афікси є проблемою під час перекладу термінологічної і нетермінологічної лексики з російської мови на українську, що засвідчують наукові праці Н. Бабич, Г. Дядюри, С. Єрмоленко, І. Кочан, Г. Мацюк, Л. Мацько, О. Сербенської та ін. Мовознавці О. Курило, І. Вихованець, К. Городенська вважають, що

в українській мові активних дієприкметників не існує. Причини вживання активних дієприкметників і перехід їх у прикметники розглядали Б. Антоненко-Давидович, С. Караванський, О. Пономарів, І. Фаріон. Способам усунення інтерференційних явищ на словотвірному мовному рівні в галузевих термінологіях присвячено дослідження О. Сербенської, І. Кочан, З. Куньч, Н. Клименко, О. Литвин, І. Ментинської, Т. Мішеніної тощо. Це актуальне питання порушували учені-нефілологи: Б. Рицар, М. Гінзбург, Б. Кінаш, В. Моргунок та ін.

Актуальність дослідження зумовлена потребою виявити терміни-дієприкметники, які порушують словотвірну мовну норму, і запропонувати нормативні способи їхньої заміни в технічній термінології.

Постановка завдання. Метою дослідження є показати, що характерною рисою сучасної української літературної мови є відсутність активних дієприкметників теперішнього часу на **-уч(ий)/(-ючий)**, **-ач(ий)/-яч(ий)**, і ця риса властива українській науково-технічній термінології. За нашими спостереженнями, у галузевих термінологіях трапляються терміни-дієприкметники теперішнього часу на **-уч(ий)/-юч(ий)**, **-ач(ий)/-яч(ий)**: незамерзаючий, ріжучий, в(у)ловлюючий, тяжіючий, крутячий, шліфуючий тощо. З метою деросійщення мови, вилучення інтерферем з науково-технічної мови треба послідовно уникати термінів, утворених за чужими словотвірними моделями. Пропонуємо ряд способів заміни невласливих технічній термінології активних дієприкметників, щоб уникнути інтерференції на рівні суфікса.

Методи дослідження. У дослідженні застосовано переважно описовий метод, щоб узагальнити і класифікувати мовні факти. Порівняльний метод використано, щоб простежити явище інтерференції на синхронному і діахронному рівні.

Виклад основного матеріалу. У 20-ті роки ХХ ст. активно функціонує українська літературна мова у всіх сферах спілкування. Задля формування нової України у цей період науковці намагались дистанціюватись від «структури російської мови, подолати залежність від практики її використання в низці важливих сфер комунікації й одночасно випрацювати ресурс формальних засобів (лексичних, термінологічних, граматичних) для відтворення засобами української мови значних змін у суспільстві» [3, с. IV].

Природний процес термінотворення на засадах народної мови тривав лише до 30-х рр. ХХ ст., відколи почали політично втручатись у закони

мови, вишукувати «націоналістичні перекручування в питаннях українського словотвору», одним із пунктів такого «національного шкідництва» є невживання дієприкметникової форми на *-чий*. У цих політичних приписах зазначено, що «замість цілком природних, цілком нормальних: *обертаючий, регулюючий*, тощо, як відповідники до рос. *вращающий, регулирующий*; ми скрізь зустрічаємо... *поворотний, регуляційний* і т. ін. без жодної поступки формам на *-чий* [12, с. 200–246]. Саме термінологічні бюлетені, які виходили у 1934–1935 рр. запровадили творення термінів – активних дієприкметників на *-уч(ий)/-юч(ий), -ач(ий)/-яч(ий)*. С. Караванський, описуючи окремішні риси української мови, звертає увагу на те, що «за останні півстоліття ці моделі не виробили жодного словесного зразка», а це є наслідок «мовної політики», яка, заморозивши українські самобутні моделі словотвору, спрямовувала розвиток мови у напрямі калькування [6, с. 53].

Українські мовознавці наголошують, що властивістю української літературної мови є відсутність в активному вжитку дієприкметників теперішнього часу. Як зазначає Ю. Шевельов, активні дієприкметники не перебувають у регулярних мотиваційних зв'язках із відповідним типом дієслівних основ, а тому їх слід вважати периферійними щодо морфологічної системи української мови віддієслівними похідними й характеризувати як книжні витвори, утворені за зразком російської мови [15]. На цьому теж наголошує О. Курило: «Українська мова не знає активних дієприкметників на *-ч(ий), -(в)ший*, ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова, як ото: Факт, спостерігаємий... Вражаючий випадок та ін.» [7, с. 18].

У 1990-х рр., за словами Л. Симоненко, з'явилася навіть теорія заміни таких дієприкметникових форм: було запропоновано вживати: віддієслівні прикметники з суфіксами *-льн-, -івн- (-ивн-), -ч-* (*регулювальний, вимірювальний, передавальний, друкувальний, крутильний, формувальний, формівний, виконавчий*), але в композиціях, якщо перша частина позначає об'єкт дії, прикметник слід творити за допомогою суфікса *-н-*: (*стінопробивний, водовідвідний, нафтодобувний, ракетноносний, хвороботворний, вітрозатримний, берегозахисний* тощо) [11, с. 203–209].

Технічна термінологія розвивається за законами загальнонародної мови, тому треба позбутись інтерферем, щоб зберегти ідентичність нових термінів властивим українській мові способам творення слів та словотвірним типам,

у формуванні галузевих терміносистем на національній основі [4, с. 3]. С. Караванський звертає нашу увагу на те, що українська мова здатна творити найскладнішу наукову й спеціальну термінологію, але, розробляючи її, «не можна сліпо наслідувати – калькувати – іншомовну форму, а навпаки, відходити від неї, дбаючи про зміст та образність» [5, с. 160]. Мовознавець подає «напрямні пошуку» українських відповідників для заміни дієприкметникових зворотів, наголошує, що «для розвитку мови, чим більше варіантів, тим краще. Мовці ж виберуть з їх числа найвдаліший і найвідповідніший» [5, с. 161].

Погоджуємось із думкою мовознавців, що активні дієприкметники не є фактом української мови, що, без сумніву, потрібно послідовно це брати до уваги під час їх перекладу в науковій літературі [14, с. 188–192]. Варто зазначити, що в сучасних термінографічних працях автори подають варіанти термінів, наприклад: **направляючий** – *спрямовувальний, спрямувальний, напрямівний, скеровуваний, який (що) спрямовує, який (що) напрямляє, який (що) скеровує, який (що) направляє*; ім. *спрямівник, -а, напрямник, -а, скеровувач, -а, направник, -а* [10, с. 391]. Термінографи наполягають на тому, щоб, вибираючи способи подання цих термінів, звертати увагу на контекст, «оскільки російська мова вживає дієприкметники як у власне дієприкметниковій формі, так і з прикметниковим та іменниковим значенням, наприклад: **сжимающий** – перех. дієслово на позначення властивості в українській мові має відповідник *стискальний*, на означення стану – *що стискає*, а назва пристрою – *стискач* [2, с. 12].

Зі сказаного вище випливає, що утворені від перехідних дієслів активні дієприкметники теперішнього часу не відповідають нормам сучасної української мови, тому в термінографічних працях, у технічній літературі їх доцільно замінити на:

1) віддієслівні прикметники з суфіксами *-льн-, -івн-, -н-* (рос. блокующий – укр. *блокувальний, блоківний*; рос. окружающий – укр. *навколишній*; рос. измеряющий – укр. *вимірювальний*; рос. тормозящий – укр. *гальмувальний, гальмівний*; рос. направляющий – укр. *напрямний*; рос. улавливающий – укр. *в(у)ловний, в(у)ловлювальний*; рос. фокусирующий – укр. *фокусувальний, фокусівний*; рос. загрязняющие вещества – укр. *забруднювальні речовини*);

2) віддієслівні прикметники на *-уч(ий)/-юч(ий), -ач(ий)/-яч(ий)* (переважно з наголосом на суфіксі), що втратили дієслівні ознаки (час

і вид) й означають уже не дію, як дієприкметники, а стали властивістю когось чи чогось (плаваючий бак – *плавучий бак*; лежачий камінь; *колючий інструмент*);

3) віддієслівні прикметники на **-ч(ий)** (*випробовчий, заготовчий, виконавчий, відбудовчий, розпізнавчий*). Варто звернути увагу на те, що, на жаль, цей словотворчий афікс малопродуктивний у технічній термінології, як доводить С. Караванський, «наросток -ч- може творити й творити влучну, компактну, високоякісну лексику, заступаючи кальковані форми. Мовні ж канони УССР віддавали перевагу важким і довгим формам, ігноруючи можливості українського словотвору» [6, с. 54] Мовознавець пропонує надавати перевагу суфіксу **-ч-** над громіздким **-увальн(ий)**;

4) віддієслівні прикметники на **-ційн(ий)** (інтегруючий чинник – *інтеграційний*; регулююча система – *регуляційна система*; провокуючий метод – *провокаційний метод*; координуюча група – *координаційна група*);

5) прикметник з іншою основою або однокорневим (несуча конструкція – *опорна конструкція*; ведучий інженер – *провідний інженер*; існуючі недоліки – *наявні недоліки*; зв'язуюча ланка – *сполучна ланка*; текучий рік – *поточний рік*; вміщуючий залізо – *багатий на залізо*; біжуча вода – *проточна вода*; крокуючий екскаватор – *кроковий екскаватор*);

6) іменник у формі називного відмінка (завідуючий лабораторією – *завідувач лабораторії*; запам'ятовуючий пристрій – *пристрій пам'яті*; оточуюче середовище – *довкілля*; працюючий – *працівник*; енергозберігаючі лампи – *лампи енергозбереження*);

7) іменники-прикладки (початкуючий інженер – *інженер-початківець*; несуча частота – *частота-носії*; транслуюча програма – *програма-транслятор*);

8) іменник з прийменником: (комплектуючі деталі – *деталі для комплектування*; миючі засоби – *засоби для миття, мийні засоби*; підслуховуючий пристрій – *пристрій для підслуховування*);

9) підрядні частини складнопідрядного речення або на описові звороти (інженер, працюючий над проектом – *інженер, який працює над проєктом*; колючий – *який (що) коле*; режу-

щий – *який (що) ріже*; вибрируючий – *який (що) вібрує*; блокуючий – *який (що) блокує*);

10) дієприслівникові звороти (виступаючі депутати – *виступаючи, депутати закликали*; працююча людина – *працюючи, людина...*).

У наукових і термінографічних працях простежуємо, що активними є форми на **-увальн(ий)**, **-івн(ий)**, наприклад: *гальмуючий*–*гальмувальний* / *гальмівний* (призначення); *охолоджуючий* – *холодильний* / *охолоджувальний* (призначення), *холодівний* (здатність до активної дії), *що холодить, що охолоджує* (перебування в активній дії); *крутячий* – *крутильний* / *обертальний* (призначення), *що крутить, що обертає* (перебування в активній дії) [8, с. 148]. Варто звернути увагу й на те, що в термінографічних працях автори активно подають описові конструкції, які, на думку Б. Антоненка-Давидовича, не порушують стрункості, простоти викладу фрази [1, с. 137].

Висновки і пропозиції. Отже, порушення словотвірної мовної норми виникає внаслідок проникнення у структурно-словотвірну чітку систему літературної мови ненормативних суфіксальних морфем. В українському мовознавстві чітко обґрунтовано принципи деривації як на синхронному рівні, так і в діахронії, що сприяє поширенню наукового системно-функційного підходу до упорядкування термінотворчих процесів окремих терміносистем [9, с. 86–91]. У технічній термінології ненормативні форми є наслідком «мовної політики», яка, вилучивши українські словотворчі засоби, спрямовувала розвиток мови шляхом інтерференції. Усунення непродуктивних словотвірних моделей сприятиме унормуванню термінології, збереженню самобутності української мови. Мовознавці переконливо доводять, що характерною рисою сучасної літературної мови є відсутність активних дієприкметників теперішнього часу, утворених від перехідних дієслів за допомогою суфіксів **-уч(ий)/-юч(ий)**, **-ач(ий)/-яч(ий)**, подають схеми перекладу тих російських термінів власне українськими словотворчими засобами. Дослідження показує, що словотвірна модель «основа дієслова +-уч(ий)/-юч(ий), -ач(ий)/-яч(ий)» не характерна для української мови, щоб не порушувати стрункості термінологічних систем, треба брати до уваги способи заміни тих термінів-кальок під час укладання термінологічних словників, написання підручників для спеціалістів різних професій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ: Либідь. 1991. 256 с.
2. Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). Київ : Вірій, Сталкер. 1997. 256 с.
3. Гриценко П., Бріцин В. Цінне джерело формування української наукової мови [передмова]. *Словник технічної термінології (загальний)* / І. Шелудько, Т. Садовський. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2019. С. IV.
4. Городенська К. Г. Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. : Київ : КНЕУ, 2003. Вип. V. С. 3–6.
5. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я». Київ : Академія. 2001. 240 с.
6. Караванський С. Секрети української мови. Київ : УКСП «Кобза», 1994. 152 с.
7. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 303 с.
8. Литвин О. Г. Руйнування словотвірної мовної норми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Журналістика»*. Київ : Вид. дім «Гальветика», 2022. Том 33 (72) № 4. Том 1, 2022. С. 29–33.
9. Ментинська І., Наконечна Г. Структурно-словотвірні особливості сучасної комп'ютерної термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2016. № 842. С. 86–91.
10. Російсько-український та українсько-російський словник термінів будівництва й архітектури = Русско-украинский и украинско-русский словарь терминов строительства и архитектуры : в 2 т. / за ред. Р. Кінаша. Т. 1. Російсько-український словник термінів будівництва й архітектури [близько 60 тис. термінів] / уклад. С. С. Жуковський, Р. І. Кінаш, Л. М. Полюга, В. В. Базилевич. Львів: Ліга-Прес, 2005. 960 с.
11. Симоненко Л. О., Місник Н. В. Про стан здоров'я мови медицини (термінологічний аспект). *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2002. № 453. С. 262–269.
12. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду : документи і матеріали / Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка; за ред. Л. Масенко ; упоряд. Л. Масенко [та ін.]. Київ : Києво-Могилянська академія, 2005. 399 с.
13. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) : [монографія]. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 337 с.
14. Шевчук С. Моделі активних дієприкметників в сучасній українській літературній мові. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство)*. 2013. Вип. 5. С. 188–192.
15. Шерех Ю. Поза книжками і з книжок / упор. Р. Корогодський. Київ : Час, 1998. 456 с.